

Мария Пилева, доц. д-р

Институт за литература – Българска академия на науките (София, България)

МЕЖДУ ЛЮБОПИТСТВОТО И НЕТЪРПИМОСТТА: ОТНОШЕНИЕТО НА БЪЛГАРИТЕ КЪМ АМЕРИКАНСКИТЕ МИСИОНЕРИ ПРОСВЕТИТЕЛИ

Резюме. Статията разглежда отношението на българите към американските мисионери просветители на Балканите, като проследява спектъра от любопитство и подкрепа до нетолерантност и нетърпимост. Щрихиран са и начините, по които протестантските идеи и културни идеали влияят върху българския литературен и духовен живот през XIX век, образованието и дейността на просветители и църковни дейци. Отзивите за делото на първите американски мисионери – както положителни, така и силно критични – са документирани в литературата, в периодиката, в отделни статии и брошури, както и в лична кореспонденция от периода. Статията засяга и променящите се интерпретации на мисионерския принос, като по-точни преоценки се появяват повече от век след официалното начало на работата им сред българите.

Ключови думи: американски мисионери, Българско възраждане, литература, образование, периодичен печат

Въведение

В края на 50-те години на XIX век Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина и Методистката епископална църква започват официална работа сред българите с откриването на т. нар. мисионерски станции в няколко града на Османската империя – Едрине (дн. Одрин), Ески Заара (дн. Стара Загора), Филипопол (дн. Пловдив), Шумла (дн. Шумен). Интересът към българите обаче датира още от 20-те години на века, когато представители на Британското и чуждестранно библейско дружество установяват наличието на многобройно българоезично население в различни части на Балканския полуостров, картографират го и започват проучвания на езика, както и търсене на преводачи на Новия завет и Библията.

Като носители на по-висока култура английските и американските мисионери първоначално се ползват с доверие. Самите те признават, че са приети радушно от българите – факт, който обясняват с положението на народ, „страдал дълго време под двойно потисничество“¹: „посрещнаха добре

¹ ЦДА, КМФ 19, Архив Дж. Ф. Кларк, инв. № 443, С, II, 13, л. 1. Прев. мой, М. П.

мисионерите с тяхната нова литература и образование, като предполагаха, че това ще ги направи по-силни като нация“ (Джеймс Бартън)².

Постепенно мисионерската дейност влиза в ползрението на няколко институции, които я възприемат като заплаха за собствените си позиции и целенасочено подхранват предразсъдъци, подозрителност и враждебност у местното население. Сред тях се открояват Цариградската патриаршия, Руския синод и руските вицеконсулства.³ В резултат на кампаниите срещу „чуждата пропаганда“ мисионерите започват да се възприемат като външни фактори, които целят да разединят българите и да ги откъснат от „изконната“ им вяра, а „протестант“ постепенно се превръща в етикет за „чужд“, „изменник“, дори „еретик“.

Въпреки че съществуват редица изследвания за положителното влияние на протестантските мисионери – въвеждането на модерни методи на образование (включително достъпа на девойките до обучение), стимулирането на българския печат и приносите към оформянето на новобългарския книжовен език⁴, техният образ като цяло остава маргинализиран, особено през периода

² НЕСТОРОВА, Т. *Американски мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991, с. 118.

³ Стефанов представя сблъсъка на интереси между православна Русия и протестантска Англия (и Америка), но и факта, че мисионерите са съзнателни и честни хора, посветени на истината, което е признато дори от най-крайните им опоненти (вж.: STEFANOVA, C. *The Bulgarians and Anglo-Saxondom*. Berne: Haupt Verlag, 1919, p. 270.)

⁴ ПЕТКОВ, П. Американските мисионери в българските земи (XIX – началото на XX в.). – *Исторически преглед*, кн. 5, 1990, с. 18–32; НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч.; *Вестители на истината*. Ред. Хр. Куличев. София: Българско библийско дружество, 1994; КОЖУХАРОВ, Б. *Първата евангелска църква в България*. С., 1998. ФИЛИПОВ, Вл. *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането*. София: Нов човек, 2004; ЛАЛЕВ, И., С. ЛАЛЕВА. *Американският девически колеж в Ловеч*. В. Търново: Витал, 2001; *Влиянието на протестантските мисионери за духовното и политическото освобождение на българския народ*. София: Мисия Възможност, 2003; РИЙВЗ-ЕЛИНГТЪН, Б. Списание „Зорница“ и нахлуването на американски идеали за половете в българското общество, 1864–1871: опит за ревизия. – В: *История на книгата – начин на живот. Сборник в чест на проф. д-р Ани Гергова*. Съст.: Кр. Даскалова. София: ЛИК, 2002, с. 152–170; АНГЕЛОВА, Р. *Периодичният печат на протестантските църкви в България (1844–1944)*. София: Български християнски студентски съюз, 2003; ИЛЧЕВ, И., П. МИТЕВ. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София: Фондация „Хемимонт“, 2003; РАЙЧЕВСКИ, Ст. *Америка и българите до Учредителното събрание 1879 г.* София: Национален музей на българската книга и полиграфия, 2003; ХАДЖИНИКОЛОВА, Е. *Евангелистките мисионери и българското църковно движение (60–70-те години на XIX в.)*. – В: *Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков*. София: БАН, 2003, с. 361–367; *Библията в България*. Сборник доклади. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007; КАЛКАНДЖИЕВА, Д. *Влиянието на протестантизма и Българското възраждане*. – В: *Реформацията – история и съвременни измерения*. София: НБУ, 2007, с. 207–215; ХОЛ, У. *Пуритани на Балканите*. София: Нов човек, 2008; КУЛИЧЕВ, Хр. *Заслугите на протестантите за българския народ*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008; ГЕНОВ, Г. *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс*. София: Исторически архиви, 2008; БОНЕВА, В. *Българското църковно-национално движение 1856–1870*. София: За буквите, 2010; СЪБЕВ, О. *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015; ФЛАД, С. *За разпространението на Хрис-*

на комунистическото управление (1944–1989). Но както твърди Николай Аре-тов, „[н]е само възможно, но и необходимо е да се отстранят схоластичните идеологически наслоения върху литературознанието, да се подложат на съмнение акцентите, поставени по политически причини, а също и да се разкрият механизмите, по които официалната културна политика десетилетия наред манипулира каналите, по които българинът общува с чуждата култура“⁵.

Образование

По време на опознавателна обиколка в Шумла Едуин Блис – приятелят на първите заселили се сред българите американски мисионери Албърт Лонг и Уесли Претиман – отбелязва в своите записки: „Ние се запознахме с учителите и директорите на споменатите училища, а също и с чорбаджията и водача на българската общност. Един от учителите – сърбин по рождение, говори английски⁶ и с готовност обеща да дава на мисионерите уроци по български“⁷. Овлабяването на българския език се превръща в първото и най-съществено условие за непосредствено общуване с местното население. Повечето мисионери, притежаващи добра езикова подготовка, усвояват сравнително бързо езика и по този начин печелят доверието на хората, които влизат в пряк контакт с тях.⁸ Съществуват и изключения – в Пазарджишко например местни жители реагират с ирония на „безползните опити на мисионерите да говорят с тях на български език“⁹. Наред с езиковото сближаване мисионерите активно се включват в книжовни и образователни инициативи. Имената на д-р Лонг и Претиман се откриват в спомоществователския списък на Войниковия „Сборник от разни съчинения“ (1860)¹⁰, като един анонимен критически отзив за книгата хвърля нападки именно срещу благодетелите американци¹¹.

товата вяра. *История на българското евангелско дружество (1875–1958)*. София: Верен, 2015; ПИЛЕВА, М. *Мисията на д-р Албърт Лонг сред българите*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2023; ВАСИЛЕВА, Е. *Протестантските мисии в европейските провинции на Османската империя. Дейността на Американския съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина (XIX век – до Първата световна война)*“. София: Институт за балканистика с Център по тракология – БАН, 2025.

⁵ АРЕТОВ, Н. Българското възраждане и възприемането на чуждата култура. – *Литературна мисъл*, XXXV, 1991, № 7, с. 21.

⁶ Става въпрос за учителя в гимназията на Сава Доброплодни Йосиф Майснер или Миланович (1828–1893), който е емигрант от Чехия след участието си в революцията от 1848 г.

⁷ Letter from Mr. Edwin Bliss, Dec. 19, 1857. Цит. по: *Американски пътеписи за България през XIX век*. София: Планета-3, 2001, с. 24–29.

⁸ МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935, с. 10.

⁹ Вж.: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч, с. 108.

¹⁰ [ВОЙНИКОВ, Д.] *Сборник от разни съчинения / изчерпени от французката литература и преведени с прибавления на няколко български съчинения за пример на младите, что ся занимават с писменост от Добря В. Попова*; издаден от Р. И. Блъскова. Цариград – Галата: в книгопечатницата на Д. Цанкова, 1860, с. 231.

¹¹ Нещо любопитно за Шумен. – *Цариградски вестник*, X, бр. 474 от 11.03.1860, с. 3.

Любопитство към дейността на мисионерите първоначално проявяват шуменските учители, сред които е Никола Бацаров – фигура, която ясно илюстрира динамиката между интерес и отхвърляне. В своето „Животоописание“ той свидетелства, че мисионерите „дохождаха често в училището и се разговаряхме с тях като с учени хора европейци за различни предмети...“, а българските учители, „като нововъзраждаеми, имахме голяма нужда, та бяхме се сприятелили с тях“.¹² Постепенно обаче този интерес се трансформира в подозрение и открита съпротива. Бацаров започва да интерпретира дейността на мисионерите като заплаха за църковното и националното единство и сам признава, че се е заел да разобличи „тяхното вредително намерение“. Особено силна реакция предизвиква идеята за откриване на мисионерско училище в града. В отговор Бацаров и Добри Войников държат сказки в двете шуменски църкви, насочени срещу протестантите.¹³

Сведения за тези събития се откриват и в писма, рапорти и документи в архивите на руското вицеконсулство във Варна (1862–1863), в които образователната дейност на мисионерите е представяна като „опасна пропаганда“.¹⁴ По настояване на вицеконсула са изпращани писма до шуменските първенци с цел да се предотврати откриване на училище и изпращането на български ученици в протестантския колеж в Малта.¹⁵ В спомените си за това време Илия Блъсков твърди, че Претиман „забеляза голямото ламтене на младите към учението, поиска да се възползува от тоя удобен случай и устрои вечерно училище с нарочно здание, с всичките му принадлежности за възрастни ученици...“.¹⁶ Маньо Стоянов потвърждава този факт и добавя причината за провала на инициативата – сериозният отпор от страна на учителите.¹⁷ Самият Бацаров заявява: „ако имахме духовен пастир владика, протестантите са щели да се изтребят от помежду ни по-скоро...“.¹⁸ До такива крайности не се стига, но има различни данни за посегателства срещу мисионерска собственост, побои, недопускане на погребване в общи „православни гробища“, дори изравяне на тленни

¹² БАЦАРОВ, Н. *Животоописанието ми*. София: Издателство на ОФ, 1986, с. 83.

¹³ Пак там, с. 85. За съдържанието на това слово вж. също: БОНЕВА, В. Общински отпор на протестантската пропаганда. – *Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения*. Варна: LiterNet, 2007: https://litenet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyrazhdane/22.htm.

¹⁴ Вж.: ШОПОВ, П. Пропагандната и просветната дейност на американските библиейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 174.

¹⁵ МИРЧЕВ, М. За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. – *Известия на народния музей – Шумен*, кн. IV, 1967, с. 160–162. Из писмо до консула от 4.10.1862.

¹⁶ БЛЪСКОВ, Ил. Протестантските мисионери. – В: Ил. БЛЪСКОВ. *Спомени*. София: Отечество фронт, 1976, с. 142.

¹⁷ СТОЯНОВ, М. Начало на протестантската пропаганда в България. – *Известия на Института за история*. Т. 14-15, 1964, с. 60.

¹⁸ БАЦАРОВ, Н. Цит. съч., с. 134.

останки.¹⁹ Забелязва се обаче, че отношението на българите към приелите протестантството техни сънародници всъщност е по-критично и грубо, отколкото към самите мисионери.

Масираната съпротива от страна на местните учители, чорбаджии и руските представители успява да осуети установяването на мисионерско училище в Шумен. Част от родителите преосмислят решението си да изпратят децата си в Малта, а на други се предлага обучение в местни гимназии или в Русия.²⁰ Въпреки опозицията, образователната активност на мисионерите не замира и те успяват да подпомогнат обучението на няколко български ученици в колежа в Малта. Сред тях са Никола Стойчев от Шумен, Иван Славейков от Трявна, Петър Матеев и Стефан Томов от Котел (котленските свещеници също убеждават родителите от града да не пускат децата си, „защото щели да станат протестанти и да си загубят вярата“²¹). Самите ученици оценяват високо този мисионерски жест, като подчертават желанието на мисионерите „да съдействат на българчетата да получат европейско образование и възпитание, а после да се отдадат на възпитанието на своите съотечественици“.²²

През октомври 1860 г. Американският съвет на пълномощниците на мисиите в чужбина открива в Пловдив първото протестантско училище за български младежи, а през септември 1863 г. – девическо училище в Стара Загора с участието на мисионерките Мери Рейнолдс и Фани Майснер. Свидетелствата на съвременници подчертават качеството на преподаване и факта, че училището привлича добри ученички, включително и от други градове²³: „При липса на по-добре наредено девическо училище, в това на мисионера изпращаха женската си челяд най-видните семейства от града ни“²⁴. По финансови причини през 1871 г. двете мисионерски училища се прехвърлят в Самоков, който се превръща в главен образователен и просветен център на Американския съвет. Невена Митрева обръща внимание на противоречивото отношение на местните жители към американските мисионери и учители:

Свещениците са били изключително зле настроени към всички, свързани с мисията. На битово ниво думата „протестант“ е имала ругателен смисъл, но по-заможните момичета са учили в американското училище, защото е било престижно да се учи там. Днес с гордост се съобщава фактът, че майка или баба, или дядо са завършили американския „пансион“.²⁵

¹⁹ Вж.: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 109.

²⁰ Пак там, с. 124.

²¹ ЦДА, ф. 1857к, оп.1, а.е. 94, л. 10. (фонд Никола Попов). Т. Томов, *За неиздадените „Спомени“ на моя баща*.

²² МАТЕЕВ, П. *Автобиография*. Варна: Колор принт, 2014, с. 26.

²³ СЛАВОВ, Х. Г. *Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век*. Ст. Загора: Кота, 2008, с. 94.

²⁴ ИЛИЕВ, А. *Спомени*. София: БАН, 1926, с. 33, 58.

²⁵ МИТРЕВА, Н. *Американските мисионери в спомените на днешните самоковци*. – В:

Постигнатото от Американския съвет в сферата на образованието обобщава Джеймс Кларк: „българският език се използва в почти всички църкви и училища и те разполагат с печатни учебници – някои от тях дело на мисионерите – по почти всички предмети от долните и горните класове“.²⁶ Наблюденията на самите мисионери разкриват и характерен парадокс: по-интелигентните българи „боготворят образованието“, но проявяват слаб интерес към религиозното съдържание на мисионерската дейност. Те се стремят „да получат от нас възможно най-много светско и възможно най-малко религиозно обучение“.²⁷ По тази причина Маньо Стоянов определя успеха на мисионерите по-скоро като културен, отколкото религиозен.²⁸ Татяна Несторова също отбелязва, че в исканията на българската обществено-преобладават конкретни образователни инициативи, като откриване на девически училища, което показва, че мисионерите са възприемани преди всичко като просветни дейци, а не като духовни водачи.²⁹ Въпреки първоначалната съпротива, мисионерските училища постепенно утвърждават мястото си в българското културно пространство. След редица преобразувания и институционални промени се стига до откриването на престижния Американски колеж в София (1926), който обединява традициите на по-ранните мисионерски училища.

Особено значима роля в образованието на българските младежи играе Цариградският Робърт колеж³⁰ – първият американски колеж извън пределите на Съединените щати. Макар основан и ръководен от личности с мисионерски опит³¹, колежът целенасочено подчертава общохристиянски и културни ценности, като се въздържа от конфесионални противопоставяния³². Подкрепата за празника на светите братя Кирил и Методий³³ и уважението към българската културна традиция допринасят за положителния образ на институцията сред българското общество. Показателно е писмото на възпитаниците на Робърт колеж, които обобщават „огромните заслуги“ и „величавите ликове“ на двамата директори д-р Лонг и д-р Уошбърн на мемориалната служба в тяхна памет (1915):

Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 97.

²⁶ CLARKE, J. European Turkey Mission. Progress within twelve years. – *The Missionary Herald*, Vol. 68, 1872, Nov., pp. 362–364. Вж. и: ЗЛАТКОВ, П. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. (по материали от *The Missionary Herald*). – *Разум*, I, 2003, бр. 3, с. 146–177.

²⁷ Писма на Т. Байнгтън до д-р Андерсън от 1861 и 1863 г. (Цит. по: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 51.)

²⁸ СТОЯНОВ, М. Цит. съч., с. 63.

²⁹ Писмо на Дж. Кларк до д-р Андерсън от 1861 г. (Цит. по: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 52.)

³⁰ МАТЕЕВ, П. *Автобиография, спомени, дейност*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2017, с. 28.

³¹ BLISS, E. Robert College. – *The Missionary Herald*, Vol. 70, March 1874, pp. 65–67.

³² Вж.: МАДЖАРОВ, М. Един спомен за д-р Лонг. – *Мир*, 31.12.1932, с. 6.

³³ ПИЛЕВА, М. Цит. съч., с. 356–358.

[Те] не са обикновени учители, които се ограничават в класа си, затварят се в кабинетите и живеят с книгите си. Това са педагози, които свързват науката с живота и ученика с дълга, на който те са най-красноречив пример. Това са учители, които учат и възпитават с дела. Това са американци, които от 1864–68 год. живеят с чувствата и копнежите на пробуждащия се български народ. Те обикват България повече от нейни синове, живеят с нея и работят за нея. Те следят стъпка по стъпка нейния културен живот, нейните борби. В най-тежките и критични дни те са с нея. Когато никой не мисли за нея, те единички дишат помощта и участието на влиятелни дипломати и авторитетни мъже за нея.³⁴

За позитивното влияние, което оказват мисионерите върху техните възпитаници, признава и руският вицекомсул в Пловдив Найдено Геров в писмо до Славянския благотворителен комитет в Москва, като първо определя какво значи името протестант за българите – „безверник, безбожник, [човек], непритежаващ нищо свято“, но допълва, че те „не само че не искат да ги откъснат от православието, напротив, в своите молитви мисионерите се молят за благосъстоянието на православните българи, за успеха на тяхното просвещение, за благополучното решаване на българския църковен въпрос, за освобождението им от чуждото верско и иноплеменно иго“³⁵.

Църковна борба

Критичното отношение на американските мисионери към доминиращата роля на Цариградската патриаршия и към използването на гръцкия език в богослужението ги сближава с българските стремежи за църковна независимост. В свои писма и доклади те определят гръцката църковна власт като форма на „духовна тирания“³⁶, която в продължение на векове е ограничавала развитието на българската книжовност и е пренебрегвала народния език в религиозния живот.

Самите мисионери подчертават, че първоначалната им цел не е създаване на отделна протестантска църква, а оказването на подкрепа на българите в борбата им с Патриаршията. „Когато дойдохме тук, ние нямахме никакво намерение да цепим хора от Църквата и да създаваме протестантска Църква, а само желяхме да помогнем на българите в борбата им с гръцката

³⁴ МИШЕВ, Д. Едно чествуване. – *Свободно мнение*, кн. 17 от 19/22.IV.1915 г. Цит. по: МАТЕЕВ, П. *Велики благодетели на българския народ. Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. София: [Придворна печатница], 1934, с. 13–14.

³⁵ Цит. по: МИТЕВ, Пл. *Американските мисионери, евангелието и българите*. – В: ИЛИЧЕВ, Ив., Пл. МИТЕВ. *Докосявания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София: Фондация „Хемимонт“, 2003, с. 75.

³⁶ ГЕНОВ, Р. *Среща и взаимодействие на културите: американското мисионерско семейство Кларк и българската среда, XIX–XX век*. – *Год. Департамент „История“*, НБУ. Т. 2/2007, София, 2010, с. 166–167.

патриаршия“, отбелязва един от тях.³⁷ Тази позиция поражда симпатии сред част от българската интелигенция и духовенство, но същевременно предизвиква и подозрения, че зад декларираната подкрепа се крият намерения за религиозно влияние.

През пролетта на 1859 г. няколко американски мисионери, сред които Илайъс Ригс, Албърт Лонг и Уесли Претиман, получават покана от видни търновски граждани³⁸ да посетят града им и да окажат съдействие при разрешаването на църковния въпрос. Те изразяват готовност да подпомогнат българските дейци, като настояват, че управлението на църковните дела трябва да бъде поето от самите българи. Въпреки първоначалните очаквания, преговорите не водят до реален напредък. Част от българите се отнасят с недоверие към идеята американски мисионери да играят посредническа роля при реформирането на православната църква, други се опасяват, че подобно сътрудничество може да компрометира националната кауза, трети стигат до обвинения срещу мисионерите, че искали да отклонят народа от неговата изконна вяра. В резултат църковните преговори стигат до задънена улица, което поражда разочарование и апатия не само по отношение на религиозните въпроси, но и към образователните инициативи, с които мисионерите са свързвани. Същевременно Цариградската патриаршия предприема активни мерки за ограничаване на протестантското влияние. В Търново започва масирана кампания от амвоните на православните храмове, в рамките на която вярващите са предупреждавани да не посещават мисионерските служби. Един от монасите в съборната църква „Св. Богородица“ дори обвинява протестантите, че „не са християни“, тъй като отхвърляли тайнствата и църковните постановления.³⁹

Следва да се отбележи, че не всички негативни реакции срещу мисионерите са резултат единствено от външен натиск. Някои от тях самите допринасят за изостряне на напрежението. Такъв е случаят с Чарлс Морс, който по време на посещението си в София през 1861 г. предизвиква недоволство, след като става ясно, че не се кръсти и не спазва постите (независимо че мисионерите издават брошура за значимостта на поста). Допълнително напрежение пораждат и неговите брошури с провокативни заглавия, насочени срещу католицизма и православията.⁴⁰ Той е замесен и в случая с един рилски монах, който обещава да приеме протестантството, ако му поз-

³⁷ ЦАНОВ, А. История на Българското Евангелско Благотворително Д-во. – *Юбилейна книга на Българското Евангелско Благотворително Дружество по случай петдесет-годишнината му (1875–1925)*. София: Печ. Гладстон, 1925, с. 8.

³⁸ Сред тях са Петко Р. Славейков, Никола Михайловски, Иларион Макариополски, д-р Васил Берон, поп Димитър Драганов и др.

³⁹ ЦДА, ф. 1857к, оп. 1, а.е. 94, л. 2. (фонд Никола Попов). Ст. Томов. *За дейността на д-р Лонг в Търново*.

⁴⁰ Вж.: „Просвещен поп или Как станува човек истинен християнин“ (1864), „Папата и Римско-католическата църква или Наместник Христов ли е папата и каква е Римско-католическата църква“ (1861), „Протестантите са стари православни или Кои са протестантите“ (1868).

волят да се ожени. Тези действия засилват съпротивата на православно духовенство и дават основания на критиците да представят протестантството като агресивно и разрушително за традиционния религиозен ред.

Осъзнавайки ограниченията на собственото си влияние, мисионерите постепенно стигат до извода, че за успешната си дейност се нуждаят от местни сътрудници. В писма до мисионерското дружество, публикувани в Годишниците на Методистката епископална църква, Албърт Лонг подчертава значението на помощници като Гаврил Илиев: „Необходимостта от помощник като Гаврил в моята работа тук е неопенима. Опитът ми е показал, че без него не бих могъл да направя почти нищо“.⁴¹ Според него именно чрез такива посредници „протестантството постепенно започва да печели уважение, макар и не като масово религиозно движение“.⁴² Този подход показва адаптация към местния контекст и известна промяна в мисионерската стратегия – от директна проповед към по-предпазливо с акцент върху книжовната и благотворителната дейност присъствие. В резултат на това се открит признавания, като написаното от поп Димитър от Търново: „Д-р Лонг ме направи истински християнин“.⁴³

Църковната борба разкрива сложната роля на американските мисионери сред българите, като могат да се открият редица положителни резултати, вкл. либералните идеи за уреждането на църковната институция. От една страна, те са възприемани като съюзници в борбата срещу гръцката църковна доминация; от друга – като външен и подозрителен фактор, способен да застраши религиозното и националното единство. Именно в този контекст се оформя почвата за най-острите реакции срещу тяхната дейност.

Книжовна дейност

Една от най-оспорваните и същевременно най-влиятелни сфери на мисионерската дейност сред българите е книжовната и издателската дейност. Учебници, брошури, трактати, полемични и художествени текстове, издавани от американските мисионери, бързо намират път към българската публика, но също така предизвикват остра реакция от страна на църковни и обществени среди.

Още през Възраждането в българската периодика се появяват статии с нападки срещу протестантската литература (в. „България“, „Цариградски вестник“), както и брошури и трактати на православни свещеници и общественици⁴⁴, написани с полемичен и често гневен тон. В тях протестантските миси-

⁴¹ Bulgaria. – *Forty-third Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1862, p. 65.

⁴² Bulgaria. – *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1865, p. 86.

⁴³ КУЛЕЛИЕВ, Й. Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник В. Търново*, бр. 10, Год. VIII (1931/1932), 1931/1932, с. 78–79.

⁴⁴ Вж.: ПРЕОБРАЖЕНСКИ, М. *Защита на православието нападнато от протестант-*

онери са представяни като „врагове на православието и заплаха за духовното единство на народа, а Светият синод даже замисля създаването на специален фонд за тази цел“⁴⁵. Самите мисионери рядко се възползват от т. нар. „право на отговор“ чрез редакциите на излизащите по това време вестници и списания, и разчитат предимно на своите брошури или на директните контакти.

Характерен пример за българската нетолерантност се открива в кореспонденцията на Земфир Тодоров с Найдено Геров от февруари 1862 г., където той се оплаква, че Албърт Лонг разпространява брошури сред населението и че, въпреки опитите „да се възвърнат склонните към него“, това не може да бъде спряно.⁴⁶ Подобна позиция заема и шуменският чорбаджия Матю Рачев, който в писма до руския вицеконсул във Варна настоява за строги мерки срещу мисионерските издания.⁴⁷ Особено показателен е неговият призив общината да издаде „окръжно повелително писмо в епархията до всички учители и свещеници, да не земат никой от техните книги и ако по злощастие нягде досега са взели, да ги изгорят публично пред църквата си за пример на другите“⁴⁸. Такова действие разкрива до каква степен страхът от „чуждото слово“ прераства в отричане на книжовността като ценност. Както отбелязва Елена Налбантова, подобни призови и текстове като „Защита на православието“ могат да бъдат отнесени към „коhortата на воюващото слово“ – слово, което мисли в непримирими опозиции и отрича всяка форма на ценностен релативизъм⁴⁹. Парадоксално, именно книжовници и духовни водачи призовават към унищожаване на книги, включително и на такива, които само пораждат „подозрение“.

Негативният образ на протестанта постепенно се утвърждава и в художествената литература. Иван Вазов допринася за закрепването на дискредитиращата конотация на „протестантино“, използвана в началото на „Под игото“ като нравоучителен упрек от чорбаджи Марко към сина му, който не се прекръства на софрата. Критики към протестантските мисионери отправят и други възрожденски автори – Любен Каравелов, Добри Войников, Тодор Икономов, Георги С. Раковски, които изразяват опасения, че тяхната дейност може да разедини българския народ.⁵⁰ В резултат на подобни текстове и публични позиции

ските мисионери със разни брошури. Русчюк: в книгопечатницата на Дунавската област, 1870; ЧОЛАКОВ, В. *Православний глас против протестантскийт прозелитизъм в България*. Русчюк: в книгопечатницата на Дунавската област, 1869; ИКОНОМОВ, Т. *Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България*. Шумен, 1885.

⁴⁵ Вж.: ГЕНОВ, Р. Цит. съч., с. 150, където изрежда най-строгите критики на мисионерите: Тодор Бурмов, Васил Чолаков, Иван Владикин, Георги Джуров, отец Матей Преображенски.

⁴⁶ ГЕРОВ, Н. *Из архивата на Найдено Геров: Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ*. Т. 1–2. София: БАН, 1911–1914, с. 923–924.

⁴⁷ Вж.: МИРЧЕВ, М. Цит. съч., с. 163.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ НАЛБАНТОВА, Е. „Защита на православието“ от Матей Преображенски като част от полемичното наследство на Българското възраждане. – *Проглас*, XVIII, № 1, 2009, с. 121–130: <http://belb.info/spisaniya/proglas/2009.1/nalbantova.html>.

⁵⁰ ШОПОВ, П. Цит. съч., с. 159, 162.

„протестант“ постепенно се превръща в синоним на „чужд“, „безверник“, „безбожник“ – образ, който остава трайно в общественото съзнание.

Единични литературни творби представят в благоприятна светлина делата на „чуждите“ благодетели – напр. елегията на Евгения Кисимова „Спомен на лорд Странгфорда“ (1872); посветеното на д-р Лонг стихотворение от Петко Славейков, което обаче не се открива в архивите му, и др. А огромна част от приносите на американските мисионери – преводни учебници, повести и брошури⁵¹ – остават извън обсега на публицистиката и литературата, само в спомени и лична кореспонденция на отделни представители на българската интелигенция.

Въпреки официалните критики и публичните нападки, мисионерската литература намира широк кръг читатели. Много образовани българи проявяват жив интерес към нея, тъй като тя до голяма степен запълва недостига на книги на роден език. Атанас Илиев признава, че през 60-те години на XIX век е чел всички мисионерски издания⁵², а според Дж. Кларк именно тези книги допринасят за по-благосклонното отношение на местното население към протестантството⁵³. Юрдан Иванов подчертава, че мисионерската религиозна литература, макар и критична към традиционните вярвания, играе роля за разчупването на религиозния фанатизъм и за насърчаването на критично мислене и обществени идеали:

Главната задача на протест. мисионери е била тогава, както е известно, да създадат религиозна българска литература, която, трябва да признаем, на много места принесе грамадна полза на българската младеж, която усвояваше свободно принципа на критиката на Свещенното писание и другите религиозни наши вярвания. Разбира се, че тази критика смаза безпощадно старото фанатически религиозно вярвание наше и може би застрашаваше да нанесе големи пакости на нашия народен организъм – кой знае, но затова пък отвори очите на мнозина, способствува за премахването колко-годе на нашата индиферентност, безенергичност и в своето ошумотение от ударът върху много религиозни православни вярвания мнозина се подигнаха по-нависоко и подириха за себе си обществени идеали.⁵⁴

Кулминацията на книжовната дейност на американските мисионери безспорно е преводът, редакцията и издаването на Библията на новобългарски език. Ръководителят на преводаческия екип д-р Илайъс Ригс, талантлив лингвист и мисионер на Американския съвет, осъзнава значе-

⁵¹ Напр. случая в едно селско девическо училище, където очакват с нетърпение всяка новоиздадена мисионерска книга и я четат заедно на глас (вж.: *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*, New York, 1865, p. 86).

⁵² ИЛИЕВ, Ат. Цит. съч., с. 33, 57, 69.

⁵³ Писмо на Дж. Кларк до д-р Андерсън. (Цит. по: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 76.)

⁵⁴ ИВАНОВ, Ю. Константин Г. Фотинов. – В: *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика и чествованието паметта на основателя ѝ Константин Фотинов*. София, печатница „Вълков“, 1894, с. 10.

нието на народния език за българите и избира източнобългарския диалект за основа на текста по време на една от своите обиколки (1859) от Солун през Рилския манастир до Филипополис (дн. Пловдив) и Ески Заара (дн. Стара Загора) след множество срещи и разговори с книжовници, сред които и Неофит Рилски.⁵⁵

В работата по превода участват видни български книжовници като Константин Фотинов, с когото Ригс работи по превода на Стария завет, но след неговата кончина се включва учителят Христодул Костович Сичан-Николов. Когато той пристига в Цариград, започва да симпатизира на протестантските идеи и да защитава мисионерите от нападки, за което търпи редица критики и упреци.⁵⁶ Другият именит български книжовник, който се присъединява към библийския екип през 1864 г., е П. Р. Славейков.⁵⁷ Последният също е подлаган на остри критики за сътрудничеството си с мисионерите, тъй като се обявява против насилието и нетърпимостта към американците⁵⁸, на което отговаря от страниците на своя в. „Македония“, че „сме противу протестантите с всичката жестокост на човек, който усеща тези лоши следствия от разделението на народа поради таквизи вероисповедни препирни“.⁵⁹ Най-парадоксалното е, че П. Р. Славейков получава подкрепа за издаването на в. „Македония“ именно от протестантските мисионери.⁶⁰

За да избегнат обвиненията на духовенството и учителите, че „няма нищо добавено, изкривено или еретично в новия превод“⁶¹ на Новия завет, мисионерите реализират двуезично издание (с новобългарския превод и църковнославянския текст) през 1867 г. Въпреки тези усилия, след публикуването му и след издаването на цялостния превод на Библията през 1871 г. отново следват забрани както от страна на Патриаршията, така и от Екзархията. Те обаче са масово игнорирани и изданието продължава да се търси и разпространява сред българите.

За Библията излизат само няколко критически отзива през Възраждането – в текста на Нешо Бончев „За училищата“ (1871) се отразява недо-

⁵⁵ *Американски пътеписи за България...*, с. 41.

⁵⁶ БУРМОВ, Т. *Спомените ми. Дневник. Автобиография*. София: Любомъдрие, 1994, с. 101.

⁵⁷ Вж. МППС-НА, к. 18, а.е. 149. Писмо на А. Лонг до Иван Славейков, 18 ноември, 1895. Прев. мой, М. П.

⁵⁸ *Македония* (Цариград), № 16, 20 апр. 1871.

⁵⁹ *Македония* (Цариград), № 51, 20 дек. 1871.

⁶⁰ Вж.: МАРИНОВ, Д. Протестантството в Лом. – В: МАРИНОВ, Д. *Избрани произведения в 5 тома. История на града Лом и Ломска околия*. Т. III. София: Изток-Запад, 2013, с. 289.

⁶¹ LENOX, J. *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society*. New York: American Bible Society's Press, 1867, p. 14–22 (прев. мой, М. П.). Опитите на мисионерите да стимулират четенето на Писанията на съвременен език, се сблъскват с подобни възражения от духовенството: „повечето свещеници, като мен са невежи и при четенето често правим грешки. Докато четем на стария език, само учителите и още няколко души могат да открият нашите грешки; но щом веднъж започнем да четем на български, дори жените и децата ще внимават какво говорим и всички ще се смеят на грешките ни и така нашата свята религия ще бъде презирана и осмивана“ (пак там).

волството му, че „ние сами нерадиви, допуснахме да превождат библията на езика ни иноверните мисионери, които не знаят духът на езика ни, та осакатиха и езикът и словото божие в тия свои превод; та те е гнус да земеш в ръце такъв един превод“.⁶² Този текст на Бончев, написан в Москва, носи дата 22-ри март 1871 г. – много преди официалното представяне на първото излязло копие от Библията през юни същата година, а стилистиката на текста му наподобява критическите писма на руските вицеконсули от Варна срещу мисионерите в началото на пребиваването им между българите, както и позициите на онези, които не одобряват протестантската мисия и съзират в нея недобри за българите намерения.

Особено място в книжовната дейност на мисионерите заема списание „Зорница“ (по-късно и вестник „Зорница“). Макар подлагано на критики (Нешо Бончев напр. го нарича „бабинидеветини“), то се отличава с чист език, добра стилистика и ориентация към образование⁶³, нравствено възпитание и борба със суеверията. Обратната връзка, която се получава в редакцията на сп. „Зорница“ е почти изцяло позитивна:

Една благородна Българка ни писа преди малко време и в името на сестрите си изрази благодарността си за нравоучителното поучение което сме им дали през миналата година. Прияхме и няколко писма които поръчат за листът ни за няколко девически училища. Таквизи училища и хиляда да бяха, на радо сърдце бихме проводили на всяко по един лист дар.⁶⁴

Оценки за „Зорница“ дават редица български интелектуалци – Любен Каравелов⁶⁵, Стоян Михайловски⁶⁶, Иван Богоров⁶⁷, които подчертават качеството на езика и достъпността на съдържанието. Широкото разпространение на списанието и използването му като учебно помагало в училищата показват реалното му влияние върху българската културна среда. В своите мемоари Атанас Илиев споделя за нетърпението, с което очаквал „Зорница“ в Стара Загора като момче.⁶⁸ За Петко Славейков „Зорница“ представлява

⁶² БОНЧЕВ, Н. За училищата. – *Периодическо списание*, I, 1871, кн. IV, с. 28.

⁶³ Една дума към всякого българина. – *Зорница*, VI, 1870, бр. 1, с. 1.

⁶⁴ Българските майки. – *Зорница*, II, 1866, бр. 1, с. 4.

⁶⁵ „Езикът на ‘Зорница’ е по-добър и по-прост, отколкото на останалите български списания и вестници, с изключение на ‘Гайда’“ – КАЛГО, Л. [Л. Каравелов]. Из Болгарии. – *Московские ведомости*, XIX, № 107, 15 май 1864, с. 3.

⁶⁶ „В Цариград се издават сега два Български вестника, – единия от чужденци, Англичани (Зорница), а другия от наши българи (Новини). Зорница се отличава с ясения си слог, по чистия си език, по съвършенната си грамотност; напротив, Новини не са друго освен една сбирка от синтактически нелепости, варваризми, безсмислици, безграмотни фрази“ – МИХАЙЛОВСКИ, Ст. Сатири. – *Мисъл*, III, окт. 1893, кн. 4, с. 432–433.

⁶⁷ „Излиза на яве, че „людски учени“, т. е. американските протестантски мисионери, пишат по-чисто български, отколкото самите български учени“ – МЛАДЕНОВ, Ст. „Зорница“ и българският език. – *Зорница*, LI, 1931, бр. 12-13, с. 8.

⁶⁸ ИЛИЕВ, А. Цит. съч.

„твърде полезно чтение“.⁶⁹ А за широкото им разпространение пише Ал. Теодоров-Балан: „Много бяха разпространени поради своята евтиния и разнообразно поучно съдържание месечната „Зорница“ (1865, Цариград) и седмичната „Зорница“ (1876, Цариград) на Американското евангелско дружество“.⁷⁰ Редакторът на в. „Мир“ Иван Пеев-Плачков, който понякога възпроизвежда статии от „Зорница“⁷¹, признава за времето на учителстването си в Пловдивската гимназия: „при липса тогава на читанка и христоматия за долните класове, аз въведох, да ни служи в клас по обучението, вместо христоматия едно годишно течение от месечна „Зорница“, която се пишеше по-популярно, и съдържаше статии само из науката, живота и историята с хубави илюстрации и без политика“⁷².

Двете „Зорници“ се оказват сред най-ефективните мисионерски форми за общуване с българите и тясно свързани с образователната дейност. Те вдъхновяват започването на над двадесет религиозни периодични издания, списвани от българи между края на XIX век – началото на XX век. Вестник „Зорница“ подпомага запознаването на българите с републиканските идеи, вкл. тази за „чиста и свята република“: „Борбата за свобода, гражданската война, голямата идея на американския народ за свобода и борбата против робството българите приемат като пример за себе си“⁷³.

В научната литература се обръща все по-голямо внимание на ролята на американските мисионери за развитието на българския периодичен печат, създаването на културно-просветни центрове, за помощта, която оказват при написването на Търновската конституция с осъвременяване на някои първоначално предложени текстове като разделянето на властите, както и за оформянето на гражданско общество.

Книжовната дейност на американските мисионери се оказва едновременно най-оспорваната и най-резултатната част от тяхното присъствие сред българите. Книгите и периодиката им са публично заклеймявани, но широко търсени и масово четени; авторите им са обвинявани в разрушителни намерения, но същевременно формират езикови, образователни и културни модели с дългосрочно въздействие. Именно този парадокс – между отхвърлянето и реалното влияние – подготвя почвата за по-късното преосмисляне на мисионерската роля, което най-ясно проличава в обществените реакции след Априлското въстание и в заключителната оценка на тяхната дейност.

⁶⁹ Българските вестници. – *Гайда*, II, бр. 6, 23.08.1864. Цит. по: [ЯНЕВ, С., Ел. НАЛБАН-ТОВА]. *Атлас на българската литература. 1740–1877*. Пловдив: Жанет-45, 2012, с. 279.

⁷⁰ ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А. *Българска литература*. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1896. Цит. по: *Атлас на българската литература. 1740–1877*, с. 279.

⁷¹ Вж.: ПЕЕВ-ПЛАЧКОВ, Ив. Моят спомен за „Зорница“. – *Зорница*, LI, 1931, бр. 12-13, с. 4.

⁷² Пак там.

⁷³ РАЙЧЕВСКИ, Ст. Поздрав. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 75.

Национална независимост

Голямото признание от страна на българите към мисионерите идва поради тяхната безрезервна подкрепа след потушаването на Априлското въстание. Най-активно въвличен в хуманитарната работа на терен се оказва мисионерът от Пловдивската станция Джеймс Кларк. Той е един от първите чужденци, които посещават над 30 селища в Пазарджишко, като лично събира сведения за жертвите и за материалните нужди на населението и започва строителство на временна болница в Батак, продължена от лейди Странгфорд. Среца се и с Макгахан и Скайлър в Пловдив и заедно се застъпват пред турските власти за освобождаване на арестувани българи (сред които и Райна Попгеоргиева – Княгиня).

В благотворителни инициативи за подпомагане на пострадалото българско население се включват и други мисионери: Джордж Марш, Джеймс Лонг, но най-тясно ангажиран с националната кауза на българския народ, остава д-р Албърт Лонг – активен преподавател в Робърт колеж по това време. Веднага след като разбира за кървавия погром на Априлското въстание, Лонг изразява личната си гражданска позиция в подкрепа на бедстващото християнско население. Двумата с директора Джордж Уошбърн се ангажират пряко, въпреки непосредствената опасност за тях самите и за Колежа и изпращат сведенията за пострадалите до западноевропейската преса чрез кореспондента на в. „Дейли Нюз“ Едуин Пиърс. За тяхната дейност по-късно са наградени от княз Александър Батенберг с орден „Св. Александър“ III степен за специални заслуги към националната кауза, а от княз Фердинанд – с утвърдения от него орден за гражданска заслуга III степен. Получават и поздравителен адрес от Учредителното народно събрание през 1879 г. На тържественото откриване на Пловдивското изложение през 1892 г. д-р Лонг е поканен да се присъедини към официалните гости от тогавашния министър-председател Стефан Стамболов, с думите: „Вашето място е тук при мен“⁷⁴. Към мисионерите той изразява симпатиите си като към „безценни разпространители на цивилизацията“⁷⁵ и признава пред Лонг какъв почитател му е бил от малък – често ходил тайно да слуша проповедите му в Търново.

Широко разпространеното мнение е, че поради малкия брой на българите протестанти в края на XIX век – не повече от няколко хиляди – мисионерските усилия за евангелизиране са неуспешни, но ако се съпостави малкият им брой и ограничените средства, с които са разполагали, то на ситуацията може да се погледне по друг начин.

Заклучение

Анализът на дейността на американските мисионери сред българите през XIX век показва сложна и често противоречива картина на възприемане, в която съжителстват любопитство, прагматичен интерес, подозрение и открита

⁷⁴ LONG, A. Reminiscence of Stamboloff. – *Zion's Herald*. Vol. 79, Iss. 35, 1901.08.28, pp. 1098–1099.

⁷⁵ PEARS, E. *Fourteen Years in Constantinople*. New York, 1916, p. 194.

нетърпимост. Реакциите срещу тях не са еднозначни и не могат да бъдат сведени до конфесионален конфликт; те са резултат от преплитането на религиозни, културни, политически и национални страхове в период на ускорено обществено пробуждане. Обвиненията, които се оформят срещу мисионерите, че са дошли да разединят българския народ, да „развалят“ православието, да премахнат руското настояничество над българите⁷⁶, както и че са били против славянството, че не поддържат революционно-патриотичните им пориви⁷⁷ в повечето случаи се оказват безпочвени. Типичната реакция на част от българите срещу мисионерите е свързана с перспективата, от която гледат на тях: „ние сме били християни повече от 1000 години, докато протестантството е еретично учение от XVI век“.⁷⁸ От там идват и отрицателните настроения, че „чужди мисионери на лош български критикуваха вярата на нашите бащи и прадеди и искаха да ни покажат, че те са просветените, а ние диваци“.⁷⁹

В сферата на образованието мисионерите са възприемани преди всичко като носители на модерни просветни модели, особено когато религиозното измерение на тяхната дейност остава на заден план. Църковната борба разкрива двойствената им роля – едновременно съюзници в стремежа към еманципация от Патриаршията и подозрителни външни посредници, чието присъствие поражда опасения за нарушаване на религиозното и националното единство. Най-ярко това напрежение се проявява в книжовната дейност, като протестантските издания са публично заклеймявани, но широко разпространявани и активно четени.

Фактите показват, че нетърпимостта към мисионерите често е насърчвана отвън – от политически фактори и институции, заинтересовани от запазване на установени влияния, но също така и отвътре – чрез страхове, породени от сблъсъка с „чуждото“ и от несигурността на една общност в процес на самоутвърждаване. В този смисъл образът на протестанта като „чужд“, „еретик“ или „изменник“ е по-скоро продукт на културна и идеологическа мобилизация, отколкото отражение на реалната дейност на мисионерите, които с начина си на живот и тяхното отношение към българите постепенно променят наложилото се мнение, че са безбожници, и спечелват много млади хора на тяхна страна.

Преосмислянето на ролята на американските мисионери, което се активизира повече от век след началото на тяхната дейност сред българите, свидетелства не толкова за промяна в самите факти, колкото за промяна в перспективата. Освободени от идеологическите рамки на миналото, тези факти разкриват мисионерите не като разрушители на българската идентичност, а като участници – често противоречиви, но реални – в процесите на културна модернизация и национално самоосъзнаване. Именно между лю-

⁷⁶ Вж.: ЕНИЧЕРЕВ, Н. *Възпоминания и бележки*. София: Държавна печатница, 1906, с. 53.

⁷⁷ Л. Бонд споделя, че водачите на Априлското въстание открито заявяват: „протестантите са толкова добри патриоти, колкото всички други“. Цит. по: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 106.

⁷⁸ Вж.: НЕСТОРОВА, Т. Цит. съч., с. 112.

⁷⁹ МАДЖАРОВ, М. *Спомени*. София: Български писател, 1968, с. 258.

бопитството и нетърпимостта се очертава пространството, в което тяхното присъствие придобива своето историческо значение.

Статията е подготвена с финансовата подкрепа на МОН в рамките на ННП „Развитие и утвърждаване на българистиката в чужбина“. Дог. № ДСД-10/28.10.2022.

АРХИВИ

МЕЦ – АС (фонд Стефан Томов). Д-р Албърт Лонг, 1935.

МППС-НА, к. 18, а.е. 149. Писмо на А. Лонг до Иван Славейков, 18 ноември, 1895.

ЦДА, КМФ 19, Архив Дж. Ф. Кларк, инв. № 443, С, II, 13, л. 1.

ЦДА, ф. 1857к, оп. 1, а.е. 94, л. 2. (фонд Никола Попов) Ст. Томов, *За дейността на д-р Лонг в Търново*.

ЦДА, ф. 1857к, оп.1, а.е. 94, л. 10. (фонд Никола Попов) Т. Томов, *За неиздадените „Спомени“ на моя баща*.

ИЗВОРИ

Българските майки. – *Зорница*, II, 1866, бр. 1, с. 4. [Balgarskite mayki. – *Zornitsa*, II, 1866, br. 1, s. 4.

[ВОЙНИКОВ, Д.] *Сборник от разни съчинения / изчерпени от французката литература и преведени с прибавления на няколко български съчинения за пример на младите, что ся занимават с писменост от Добря В. Попова*; издаден от Р. И. Блъскова. Цариград – Галата: в книгопечатницата на Д. Цанкова, 1860.

[[VOYNIKOV, D.] *Sbornik ot razni sachineniya / izcherpeni ot frantsuzkata literatura i prevedeni s pribavleniya na nyakolko balgarski sachineniya za primer na mladite, chto sya zanimavat s pismenost ot Dobrya V. Popova*; izdaden ot R. I. Blaskova. Tsarigrad – Galata: v knigopchatnitsata na D. Tsankova, 1860.]

Една дума към всякого българина. – *Зорница*, VI, 1870, бр. 1, с. 1. [Edna дума kam vsyakogo balgarina. – *Zornitsa*, VI, 1870, br. 1, s. 1.]

Македония (Цариград). № 16, 20 апр. 1871. [*Makedonia* (Tsarigrad). № 16, 20 apr. 1871.]

Македония (Цариград). № 51, 20 дек. 1871. [*Makedonia* (Tsarigrad). № 51, 20 dek. 1871.]

Нещо любопитно за Шумен. – *Цариградски вестник*, X, бр. 474, 11.03.1860, с. 3. [Neshto lyubopitno za Shumen. – *Tsarigradski vestnik*, X, br. 474, 11.03.1860, s. 3.]

ПРЕОБРАЖЕНСКИ, М. *Защита на православието нападнато от протестантските мисионери със разни брошури*. Русчук: в книгопечатницата на Дунавската област, 1870. [PREOBRAZHENSKI, M. *Zashchita na pravoslaviето napadnato ot protestantskite misioneri sas razni broshuri*. Ruschyuk: v knigopchayatnitsata na Dunavskata oblast, 1870.]

ЧОЛАКОВ, В. *Православний глас против протестантският прозелитизъм в България*. Русчук: в книгопечатницата на Дунавската област, 1869. [CHOLAKOV, V. *Pravoslavniy glas protiv protestantskiy prozelitizam v Balgaria*. Ruschyuk: v knigopchayatnitsata na Dunavskata oblast, 1869.]

ЛИТЕРАТУРА

Американски пътеписи за България през XIX век. Съст. Ф. Шашко. София: Планета-3, 2001. [*Amerikanski paterpisi za Balgariya prez XIX vek.* Sast. F. Shashko. Sofia: Planeta-3, 2001.]

АНГЕЛОВА, Р. *Периодичният печат на протестантските църкви в България (1844–1944).* София: Български християнски студентски съюз, 2003. [ANGELOVA, R. *Periodichniyat pechat na protestantskite tsarkvi v Balgaria (1844–1944).* Sofia: Bgarski hristiyanski studentski sayuz, 2003.]

АРЕТОВ, Н. Българското възраждане и възприемането на чуждата култура. – *Литературна мисъл*, XXXV, 1991, № 7, с. 21–40. [ARETOV, N. Bgarskoto vazrazhdane i vazpriemaneto na chuzhddata kultura. – *Literaturna misal*, XXXV, 1991, № 7, s. 21–40.]

БАЦАРОВ, Н. *Животоописанието ми.* София: Издателство на ОФ, 1986. [BATSAROV, N. *Zhivotoopisanieto mi.* Sofia: Izdatelstvo na OF, 1986.]

Библията в България. Сборник доклади. София: Библейска лига, Българско библейско дружество, 2007. [*Bibliyata v Balgaria.* Sbornik dokladi. Sofia: Bibleyska liga, Bgarsko bibleysko druzhestvo, 2007.]

БЛЪСКОВ, И. *Спомени.* София: Отечествен фронт, 1976. [BLASKOV, I. *Spomeni.* Sofia: Otechestven front, 1976.]

БОНЕВА, В. *Българското църковно-национално движение 1856–1870.* [София]: За буквите – О писменехъ, 2010. [BONEVA, V. *Balgarskoto tsarkovno-natsionalno dvizhenie 1856–1870.* [Sofia]: Za bukvite – O pismeneh', 2010.]

БОНЕВА, В. Общински отпор на протестантската пропаганда. – *Българското възраждане в Шумен и Шуменско. Църковно-национални борби и постижения.* Варна: LiterNet, 2007 [онлайн]: https://litenet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/22.htm [прегл. 08.09.2025]. [BONEVA, V. Obshtinski otpor na protestantskata propaganda. – *Balgarskoto vazrazhdane v Shumen i Shumensko. Tsarkovno-natsionalni borbi i postizheniya.* Varna: LiterNet, 2007 [onlayn]: https://litenet.bg/publish8/vboneva/bylgarskoto_vyzrazhdane/22.htm [pregl. 08.09.2025].]

БОНЧЕВ, Н. За училищата. – *Периодическо списание*, I, 1871, кн. IV, с. 26–51. [BONCHEV, N. Za uchilishtata. – *Periodichesko spisanie*, I, 1871, kn. IV, s. 26–51.]

БУРМОВ, Т. *Спомените ми. Дневник. Автобиография.* София: Любомъдрие, 1994. [BURMOV, T. *Spomenite mi. Dnevnik. Avtobiografiya.* Sofia: Lyubomadrie, 1994.]

ВАСИЛЕВА, Е. *Протестантските мисии в европейските провинции на Османската империя.* София: Институт по балканистика с Център по тракология, БАН, 2025. [VASILEVA, E. *Protestantskite misii v evropeyskite provintsii na Osmanskata imperiya.* Sofia: Institut po balkanistika s Tsentar po trakologiya, 2025.]

Вестители на истината. Ред. Хр. Куличев. София, 1994. [*Vestiteli na istinata.* Red. Hr. Kulichev. Sofia, 1994.]

Влиянието на протестантските мисионери за духовното и политическото освобождение на българския народ. Научна конференция, СУ „Св. Климент Охридски“, 29.03.2002. София: Мисия Възможност, 2003. [*Vliyanieto na protestantskite misioneri za duhovnoto i politicheskoto osvobozhdenie na balgarskiya narod.*

Nauchna konferentsiya, SU „Sv. Kliment Ohridski“, 29.03.2002. Sofia: Misiya Vazmozhnost, 2003.]

ГЕНОВ, Г. *Американският принос за възраждането на българщината, с особен оглед на личността на Илайъс Ригс*. София: Исторически архив, 2008. [GENOV, G. *Amerikanskiyat prinos za vazrazhdaneto na balgarshtinata, s osoben ogled na lichnostta na Ilayas Rigs*. Sofia: Istoricheski arhiv, 2008.]

ГЕРОВ, Н. *Из архивата на Найдено Геров: Писма, доклади и материали за възраждането на българския народ*. Т. 1–2. София: Българска академия на науките, 1911–1914, с. 923–924. [GEROV, N. *Iz arhivata na Nayden Gerov: Pisma, dokladi i materialy za vazrazhdaneto na balgarskiya narod*. Т. 1–2. Sofia: Bagarska akademiya na naukite, 1911–1914, s. 923–924.]

ГЕНОВ, Р. Среца и взаимодействие на културите: американското мисионерско семейство Кларк и българската среда XIX–XX век. – *Год. Департамент „История“*, НБУ. Т. 2/2007, София, 2010, с. 140–211. [GENOV, R. *Sreshta i vzaimodeystvie na kulturite: amerikanskoto misionersko semeystvo Klark i balgarskata sreda XIX–XX vek*. – *God. Departament „Istoriya“*, NBU. Т. 2/2007, Sofia, 2010, s. 140–211.]

ЕНИЧЕРЕВ, Н. *Възпоминания и бележки*. София: Държавна печатница, 1906. [ENICHEREV, N. *Vazpomaniya i belezhki*. Sofia: Darzhavna pechatnitsa, 1906.]

ЗЛАТКОВ, П. България и българите през погледа на американските мисионери за периода 1857–1888 г. (по материали от *The Missionary Herald*). Прев. Б. Попиванов. – *Разум*, I, бр. 3, 2003, с. 146–177. [ZLATKOV, P. *Balgaria i balgarite prez pogleda na amerikanskite misioneri za perioda 1857–1888 g. (po materialy ot The Missionary Herald)*. Prev. B. Popivanov. – *Razum*, I, br. 3, 2003, s. 146–177.]

ИВАНОВ, Ю. Константин Г. Фотинов. – В: *Юбилеен сборник по случай петдесетгодишнината на българската журналистика и чествованието паметта на основателя ѝ Константин Фотинов*. София: Печатница „Вълков“, 1894, с. 3–21. [IVANOV, Yu. Konstantin G. Fotinov. – V: *Yubileen sbornik po sluchay petdesetgodishninata na balgarskata zhurnalistika i chestvovanieto pametta na osnovatelya i Konstantin Fotinov*. Sofia: Pechatnitsa Valkov, 1894, s. 3–21.]

ИКОНОМОВ, Т. *Протестантската пропаганда у нас и нейните ползи за България*. Шумен, 1885. [IKONOMOV, T. *Protestantskata propaganda u nas i neynite polzi za Balgaria*. Shumen, 1885.]

ИЛИЕВ, Ат. *Спомени*. София: Българска академия на науките, 1926. [ILIEV, A. *Spomeni*. Sofia: Balgarska akademiya na naukite, 1926.]

ИЛЧЕВ, И., П. МИТЕВ. *Докосвания до Америка (XIX – нач. на XX век)*. София: Фондация „Хемимонт“, 2003. [ILCHEV, I., P. MITEV. *Dokosvaniya do Amerika (XIX – nach. na XX vek)*. Sofia: Fondatsiya „Hemimont“, 2003.]

КАЛГО, Л. [Каравелов, Л.] Из Болгарии. – *Московские ведомости*, СІХ, № 107, 15 май 1864, с. 3. [KALGO, L. [Karavelov, L.] *Iz Bolgarii*. – *Moskovskie vedomosti*, СІХ, № 107, 15 май 1864, s. 3.]

КАЛКАНДЖИЕВА, Д. Влиянието на протестантизма и Българското възраждане. – В: *Реформацията – история и съвременни измерения*. София: Нов български университет, 2007, с. 207–215. [KALKANDZHIEVA, D. *Vliyanieto na*

protestantizma i Balgarskoto vazrazhdane. – V: *Reformatsiyata – istoriya i savremenni izmereniya*. Sofia: Nov balgarski universitet, 2007, s. 207–215.]

КОЖУХАРОВ, Б. *Първата евангелска църква в България*. София: Нов човек, 1998. [KOZHUHAROV, B. *Parvata evangelska tsarkva v Borgia*. Sofia: Nov chovek, 1998.]

КУЛЕЛИЕВ, Й. Д-р Лонг във В.-Търново. – *Общински вестник Велико Търново*. Год. VIII (1931/1932), бр. 10, с. 78–79. [KULELIEV, Y. D-r Long vav V.-Tarnovo. – *Obshtinski vestnik Veliko Tarnovo*. God. VIII (1931/1932), br. 10, s. 78–79.]

КУЛИЧЕВ, Хр. *Заслугите на протестантите за българския народ*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008. [KULICHEV, Hr. *Zaslugite na protestantite za balgarskiya narod*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2008.]

ЛАЛЕВ, И., С. ЛАЛЕВА. *Американският девически колеж в Ловеч*. В. Търново: Витал, 2001. [LALEV, I., S. LALEVA. *Amerikanskiyat devicheski kolezh v Lovech*. V. Tarnovo: Vital, 2001.]

МАДЖАРОВ, М. Един спомен за д-р Лонг. – *Мир*, 31.12.1932, с. 6. [MA-DZHAROV, M. Edin spomen za d-r Long. – *Mir*, 31.12.1932, s. 6.]

МАДЖАРОВ, М. *Спомени*. София: Български писател, 1968. [MADZHAROV, M. *Spomeni*. Sofia: Balgarski pisatel, 1968.]

МАРИНОВ, Д. Протестантството в Лом. – В: МАРИНОВ, Д. *Избрани произведения в 5 тома*. Т. III. *История на града Лом и Ломска околия*. София: Изток-Запад, 2013. [MARINOV, D. Protestantstvoto v Lom. – V: D. MARINOV. *Izbrani proizvedeniya v 5 toma*. T. III. *Istoriya na grada Lom i Lomska okoliya*. Sofia: Iztok-Zapad, 2013.]

МАТЕЕВ, П. *Автобиография, спомени, дейност*. Съст. А. Стрезова, С. Панайотов. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2017. [MATEEV, P. *Avtobiografiya, spomeni, deynost*. Sast. A. Strezova, S. Panayotov. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“, 2017.]

МАТЕЕВ, П. *Автобиография*. Варна: Колор принт, 2014. [MATEEV, P. *Avtobiografiya*. Varna: Kolor print, 2014.]

МАТЕЕВ, П. *Велики благодетели на българския народ. Из живота и дейността на А. Лонг, Дж. Вуошбърн, Е. Пиарс, Ю. Скайлер, Мак Гахан и лейди Странгфорд*. София: [Придворна печатница], 1934. [MATEEV, P. *Veliki blagodeteli na balgarskiya narod. Iz zhivota i deynostta na A. Long, Dzh. Vuoshbarn, E. Piars, Yu. Skayler, Mak Gahan i leydi Strangford*. Sofia: [Pridvorna pechatnitsa], 1934.]

МИРЧЕВ, М. За протестантската пропаганда в Шуменско преди Освобождението. – *Известия на народния музей – Шумен*, кн. IV, 1967, с. 159–165. [MIRCHEV, M. Za protestantskata propaganda v Shumensko predi Osvobozhdenieto. – *Izvestiya na narodniya muzey – Shumen*, kn. IV, 1967, s. 159–165.]

МИТЕВ, Пл. Американските мисионери, евангелието и българите. – В: ИЛЧЕВ, Ив., Пл. МИТЕВ. *Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век)*. София: Фондация „Хемимонт“, 2003. [MITEV, Pl. Amerikanskite misioneri, evangelieto i balgarite. – V: Ilchev, Iv., Pl. Mitev. *Dokosvaniya do Amerika (XIX – nachaloto na XX vek)*. Sofia: Fondatsiya „Hemimont“, 2003.]

МИТРЕВА, Н. Американските мисионери в спомените на днешните

самоковци. – В: *Българо-американски културни и политически връзки през XIX – първата половина на XX век*. Съст. И. Илчев, Пл. Митев. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004, с. 91–99. [MITREVA, N. *Amerikanskite misioneri v spomenite na dneshnite samakovtsi*. – V: *Balgaro-amerikanski kulturni i politicheski vrazki prez XIX – parvata polovina na XX vek*. Sast. I. Ilchev, Pl. Mitev. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2004, s. 91–99.]

МИХАЙЛОВСКИ, Ст. Сатири. – *Мисъл*, III, окт. 1893, кн. 4, с. 432–433. [MIHAYLOVSKI, St. Satiri. – *Misal*, III, okt. 1893, kn. 4, s. 432–433.]

МИШЕВ, Д. Едно чествуване. – *Свободно мнение*, кн. 17, 19/22. IV. 1915. [MISHEV, D. *Edno chestvuvane*. – *Svobodno mnenie*, kn. 17, 19/22. IV. 1915.]

МЛАДЕНОВ, Ст. „Зорница“ и българският език. – *Зорница*, LI, 1931, бр. 12-13, с. 8–9. [MLADENOV, St. „Zornitsa“ i balgarskiyat ezik. – *Zornitsa*, LI, 1931, br. 12-13, s. 8–9.]

НАЛБАНТОВА, Е. „Защита на православието“ от Матей Преображенски като част от полемичното наследство на Българското възраждане. – *Проглас*, XVIII, № 1, 2009, с. 121–130: <http://belb.info/spisanija/proglas/2009.1/nalbantova.html>. [NALBANTOVA, E. „Zashita na pravoslaviето” ot Matey Preobrazhenski kato chast ot polemichното nasledstvo na Balgarskoto vazrazhdane. – *Proglas*, XVIII, № 1, 2009, s. 121–130: <http://belb.info/spisanija/proglas/2009.1/nalbantova.html>.]

НЕСТОРОВА, Т. *Американски мисионери сред българите 1858–1912*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991. [NESTOROVA, T. *Amerikanski misioneri sred balgarite 1858–1912*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 1991.]

ПЕЕВ-ПЛАЧКОВ, Ив. Моят спомен за „Зорница“. – *Зорница*, LI, 1931, бр. 12-13, с. 4. [PEEV-PLACHKOV, Iv. *Moyat spomen za „Zornitsa“*. – *Zornitsa*, LI, 1931, br. 12-13, s. 4.]

ПЕТКОВ, П. Американските мисионери в българските земи (XIX – началото на XX в.). – *Исторически преглед*, 1990, кн. 5, с. 18–32. [PETKOV, P. *Amerikanskite misioneri v balgarskite zemi (XIX – nachaloto na XX v.)*. – *Istoricheski pregled*, 1990, kn. 5, s. 18–32.]

ПИЛЕВА, М. *Мисията на д-р Албърт Лонг сред българите*. София: ИЦ „Боян Пенев“, 2023. [PILEVA, M. *Misiyata na d-r Albart Long sred balgarite*. Sofia: ITs „Boyan Penev“, 2023.]

РАЙЧЕВСКИ, С. *Америка и българите до Учредителното събрание 1879 г.* София: Национален музей на българската книга и полиграфия, 2003. [RAYCHEVSKI, S. *Amerika i balgarite do Uchreditelното sabranie 1879 g.* Sofia: Natsionalen muzey na balgarskata kniga i poligrafiya, 2003.]

РАЙЧЕВСКИ, С. Поздрав. – *Зорница. Юбилеен сборник – 135 г.* София: Съюз на евангелските съборни църкви в България, 2012, с. 75. [RAYCHEVSKI, S. *Pozdrav*. – *Zornitsa. Yubileen sbornik – 135 g.* Sofia: Sayuz na evangelskite saborni tsarkvi v Balgaria, 2012, s. 75.]

РИЙВЗ-ЕЛИНГТЪН, Б. Списание „Зорница“ и нахлуването на американски идеали за половете в българското общество, 1864–1871: опит за ревизия. – В: *История на книгата – начин на живот. Сборник в чест на проф. дфн Ани Гергова*. Ред. К. Даскалова. София: ЛИК, 2002. [REEVES-ELLINGTON, B. *Spisanie*

„Zornitsa” i nahluvaneto na amerikanski ideali za polovete v balgarskoto obshtestvo. 1864–1871: opit za reviziya. – V: *Istoriya na knigata – nachin na zhivot*. Red. K. Das-kalova. Sbornik v chest na prof. dfn Ani Gergova. Sofia: LIK, 2002.]

СЛАВОВ, Х. Г. *Хронологическо описание на по-важните и забележителни събития в град Стара Загора в черковно, училищно и общонародно отношение в XIX век*. Стара Загора: Кота, 2008. [SLAVOV, H. G. *Hronologicheskoe opisaniye na po-vazhnite i zabelezhitelni sabitiya v grad Stara Zagora v cherkovno, uchilishtno i obshtonarodno otnoshenie v XIX vek*. Stara Zagora: Kota, 2008.]

СТОЯНОВ, М. Начало на протестантската пропаганда в България. – *Известия на Института за история*. Т. 14-15, 1964, с. 45–67. [STOYANOV, M. *Nachalo na protestantskata propaganda v Bgaria*. – *Izvestiya na Instituta za istoriya*. Т. 14-15, 1964, s. 45–67.]

СЪБЕВ, О. *Робърт колеж и българите*. София: Изток-Запад, 2015. [SABEV, O. *Robart kolezh i balgarite*. Sofia: Iztok-Zapad, 2015.]

ТЕОДОРОВ-БАЛАН, А. *Българска литература*. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1896. [TEODOROV-BALAN, A. *Balgarska literatura*. Plovdiv: Hr. G. Danov, 1896.]

ФИЛИПОВ, Вл. *Проникване на английската и американската книжнина в България през Възраждането*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2004. [FILIPOV, Vl. *Pronikvane na angliyskata i amerikanskata knizhnina v Bgaria prez Vazrazhdaneto*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2004.]

ФЛАД, С. *За разпространението на Христовата вяра. История на българското евангелско дружество (1875–1958)*. София: Верен, 2015. [FLAD, S. *Za razprostraneniето na Hristovata vyara. Istoriya na balgarskoto evangelsko druzhestvo (1875 – 1958)*. Sofia: Veren, 2015.]

ХАДЖИНИКОЛОВА, Е. Евангелистките мисионери и българското църковно движение (60–70-те години на XIX в.). – *Studia Balcanica* 24. *Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков*. София, Институт по балканистика с център по тракология – БАН, 2003, с. 361–367. [HADZHINIKOLOVA, E. *Evangelistkite misi-oneri i balgarskoto tsarkovno dvizhenie (60–70-te godini na XIX v.)*. – *Studia Balcanica* 24. *Izsledvaniya v chest na prof. Veselin Traykov*. Sofia, Institut po balkanistika s tsentar po trakologiya – BAN, 2003, s. 361–367.]

ХОЛ, У. *Пуритани на Балканите. Мисията на американския Съвет в България, 1878–1918*. София: Нов човек, 2008. [HALL, W. *Puritani na Balkanite. Misiyata na amerikanskiya Savet v Bgaria, 1878–1918*. Sofia: Nov chovek, 2008.]

ЦАНОВ, А. История на Българското Евангелско Благотворително Д-во. – В: *Юбилейна книга на Българското Евангелско Благотворително Дружество по случай петдесет-годишнината му (1875–1925)*. София: Печатница Гладстон, 1925, с. 3–13. [TSANOV, A. *Istoriya na Balgarskoto Evangelsko Blagotvoritelno D-vo*. – V: *Yubileyna kniga na Balgarskoto Evangelsko Blagotvoritelno Druzhestvo po sluchay petdeset-godishninata mu (1875–1925)*. Sofia: Pechatnitsa Gladston, 1925, s. 3–13.]

ШОПОВ, П. Пропагандната и просветната дейност на американските библейски общества в българските земи през XIX век. – *Известия на Института по история*. Т. 23, 1974, с. 149–184. [SHOPOV, P. *Propagandnata i prosvetnata deynost*

na amerikanskite bibleyski obshtestva v balgarskite zemi prez XIX vek. – *Izvestiya na Instituta po istoriya*. T. 23, 1974, s. 149–184.]

[ЯНЕВ, С., Ел. НАЛБАНТОВА]. *Атлас на българската литература. 1740–1877*. Пловдив: Жанет-45, 2012. [(YANEV, S. El. NALBANTOVA). *Atlas na balgarskata literatura. 1740–1877*. Plovdiv: Zhanet-45, 2012.]

BLISS, E. Robert College. – *The Missionary Herald*. Vol. 70, March 1874, pp. 65–67.
Bulgaria. – *Forty-third Annual report of the Missionary Society of the Methodist Episcopal Church*. New York, 1862, p. 65.

Bulgaria. – *Forty-sixth Annual Report of the Missionary Society of Methodist Episcopal church*. New York. 1865, p. 86.

CLARKE, J. European Turkey Mission. Progress within twelve years. – *The Missionary Herald*, Vol. 68, 1872, Nov., pp. 362–364.

LENOX, J. *Address at the celebration of the fifty-first anniversary of the American Bible Society*. New York: American Bible Society's Press, 1867, pp. 14–22.

LONG, A. Reminiscence of Stamboloff. – *Zion's Herald*, Vol. 79, Iss. 35, 08.28.1901, pp. 1098–1099.

PEARS, E. *Fourteen Years in Constantinople*. New York, 1916.

STEFANOVE, C. *The Bulgarians and Anglo-Saxondom*. Berne: Haupt Verlag, 1919, pp. 270–274.

BETWEEN CURIOSITY AND INTOLERANCE: BULGARIAN ATTITUDES TOWARDS AMERICAN MISSIONARY EDUCATORS

Abstract. The article examines Bulgarian responses to American missionary educators in the Ottoman Balkans during the nineteenth century, tracing a spectrum that ranges from curiosity and engagement to suspicion and intolerance. It explores how Protestant ideas and cultural ideals intersected with Bulgarian literary and spiritual life, education, and the activities of educators and church figures. The reception of missionaries' work — both favourable and highly critical — is documented in the literature, in periodicals, pamphlets and brochures, as well as in personal correspondence. The article also considers how interpretations of missionary contributions shifted over time, with broader reassessments emerging more than a century after the official beginning of their work among Bulgarians. *Keywords:* American missionaries, Bulgarian National Revival, education, literature, periodical press

Maria Pileva, Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-3082-5797

Web of Science ResearcherID: PJA-5252-2026

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences

52 Shipchencki Prohod Blvd., Block 17, 1113 Sofia, Bulgaria

E-mail: marywinny@abv.bg